

“GLOBALLASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

HÁZIRGI QARAQALPAQ TILINDE SALÍSTÍRÍW MÁNILI GÁPLER

Abatova Mexriban

*Ajiniyaz atidagi NMPI stajyor-
oqituvshisi*

Sońǵı dáwirlerde til biliminiń hár bir tarawına ayrıqsha itibar berilmekte. Bul álbette quwanarlı jaǵday. Sebebi, lingivistikalıq máseleler izertlengen sayın, tilimizdiń ósiw dárejesi kóteriledi. Usınday izertlewlerdiń qatarında til biliminiń sintaksis tarawında bir qansha jumıslar alıp barılıp atır.

Bizge belgili sintaksis tarawında sóz dizbegi, jay gápler, qospa gápler hám tekst, gáplerdiń mánileri úyreniledi. Al, sintaksistiń tiykarǵı birligi bolsa, gáp bolıp esaplanadı. Sebebi, gáp adamlar arasında pikir alısıwdıń en áhmiyetli quralı bolıp esaplanadı. Gáplerdi sintaksislik hám intonaciyalıq jaqtan durıs qollanıw bolsa olardıń tıńlawshıǵa túsiniqli jetip barıwın támeyinlep beredi.

Házirgi waqıtta til ilimine gáplerdiń salıstırıw mánileri terminide kirip kelmekte. Bul másele ádebiyat iliminde aldınnan bar bolıp, ol “parallelizm” dep júritiletuǵın edi. Parellelizm tiykarınan eki waqıyanıń qatar (parallel) qoyılıp, súwretlenetuǵın yaǵnıy, tábiyattan alınǵan qanday da bir obraz benen insan ómirinen alınǵan obrazdıń ózara uqsaslıǵın kórsetiw misalında yamasa bir birine uqsas eki obrazdıń ozara qarama-qarsı táreplerin salıstırıw formasında ushırasatúǵın edi. Til iliminde bolsa, bul qubılıs salıstırıw mánili gápler dep atalıp, ózbek, qazaq, qumıq tillerinde izertlenip baslanǵan. Al, qaraqalpaq tilinde bolsa salıstırıw mánili gápler ele tolıq izertlenbegen.

Ózbek til biliminde G. Abdurahmonov óz miynetlerinde qospa gáplerdi ózara salıstırıp úyrenedi. Bunnan tisqara jáne de, M. Asqarova, N. Turniyazov hám A. Nurmanov óz jumıslarında qospa gáplerdi mazmunı jaǵınan úyrenip shıǵadı. A. Nurmanov óz miynetlerinde gáplerdiń sementik dúzilisindegi propoziciya aspekti, predikativ qurılmalar hám kamunikativlik aspektleri sıyaqlı máselelerge óz itibarın qaratadı.

Búgingi kúnde gápler til iliminiń túrli baǵdarlarında úyrenilip kelmekte. Álbette, til iliminiń hár bir tarawında gápler hám olardıń hár bir máselelerin talqılaw jańasha kóz-qarastı hám usıllardı talap etedi. Sonıń ushin gáplerdi tiykarǵı til birligi sıpatında óz aldına úyreniw dıqqatqa ılayıqlı bolıp sanaldı.

Qaraqalpaq til biliminde sintaksis tarawı boyınsha eń bahalı miynet dep A. Dáwletov, M. Dáwletov hám M. Qudaybergenovlardıń “Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis” atamasındaǵı miynetin atap ótsek boladı. Bul miynaette qaraqalpaq tili hám

“GLOBALLASH SHÁRAYATINDA FILOLOGIYANÍŇ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

sintksis tarawı máseleleri boyınsha kóplegen ilimiy pikirler ayılǵan hám házirgi waqıtta til ilimin úyreniwshi ilimpazlarǵa eń jaqsı qollanbalardıń bir bolıp kelmekte.

Tilimizde káplegen salıstırw mánili gápler bar. Biz olardı salıstırw mánili jay gápler, salıstırw mánili qospa gápler hám kóp komponentli salıstırw mánili gápler dep bólip úyrensek boladı. Mısalı:

1. Men xalqımnıń búgininen kóre erteńi jánede kúshli hám párawan bolıwına isenemen.

2. Jáne báhar keldi... Quyash kúnnen kúnge kúshlirek qızdırar edi. Bular salıstırw mánili jay gápler.

Salıstırw mánili qospa gáplerge tómenдеgi gáplerdi mısal ete alamız:

1. Muratbek hayran qalıp Axmetke qaradı. Axmet bolsa... awzın qatıq uyıtqanday jim-jirt turar edi.

2. Men bul isti sagan isengenimnen isledim, bolmasa bunday isler qálegen jerde islenetuǵın isler emes.

Al kóp komponentli salıstırw mánili qospa gáplerge tómenдеgi mısaldı alıp qarasaq boladı.

1. Urıs tamamlanıp, turmıs izge túsip, xalıqtıń awhalı biraz jaqsılanıp baratır edi.

Bul dizbekli qospa gápte hal feyil qospa gáp komponentlerin biriktirip kelgen. Bul gápti hám baǵınıńqılı hám dánekersiz qospa gáp túrinde transformaciya qılıw (ózgertiw) múmkin. Yaǵnıy, urıs tamamlandı turmıs izge tústi, xalıqtıń awhalı biraz jaqsılanıp baratır; Urıs tamamlanǵannan soń turmıs izge túskenlikten xalıqtıń awhalı biraz jaqsılanıp baratır. Biraq bul jerde itibar beretuǵın semantikalıq jaǵday bar: Urıs tamamlanǵannan soń turmıs izge tústi. Urıs tamamlanǵannan soń xalıqtıń awhalı jaqsılandı. Demek bunda baslı orındı birinshi komponent (urıs tamamlanıp) iyeleydi.

Bunda baslı másele gáptegi hár bir komponent arasındaǵı máni qatnasların anıqlawdan ibarat. Birinshi komponent (urıs tamamlanıp) – waqıt mánisin bildirip kelse, Kiyingi eki komponent (... turmıs izge tústi , xalıqtıń awhalı biraz jaqsılanıp baratır) – birinshi komponenttiń mazmunın salıstırw arqalı ayqınlastırıp tur. Bul gápte salıstırw mánisi sebep-náteyje mánisi menen sıbaylas kelip, ulıwma salıstırma máni berip tur. Salıstırw mánisi: Rıs- jaqsı turmıs.

Demek gáptegi tiykarǵı semantikanı anıqlaw ushın ulıwma gáp mazmunına hám kontekstke itibar qaratıw kerek eken. Sebebi, bir gápte kontekstke baylanıslı ráńbáren máni qatnasları beriliwi múmkin. Baslısı tekst – mazmunınan kelip shıǵıp anıq mánini belgilep alıwdan ibarat.